

JEDEN Z MOŽNÝCH POPISŮ HISTORICKÉHO FONDU V KRAJINÁCH DIVOKÉHO RŮSTU

Michal JANATA

Abstrakt:

Článek se zabývá jednou z mnoha forem badatelského využití historického fondu Národní technické knihovny na příkladu vznikající knihy Zrození české vědecké a technické terminologie. Snaží se demonstrovat nutnost pohybovat se v referenčním společenskovědním rámci. Pracujeme-li tedy s konkrétním pramenem historického fondu, máme před sebou několikanásobnou překladovou operaci, neboť nejen převádíme z výchozího jazyka do cílového, ale pohybujeme se i v odlišných časech, rozdílných kulturách a zcela odlišných oborech. Jinými slovy, nikdy nejde jen o lingvistickou operaci, ale o převod z jedné diskurzivní roviny do druhé. Strukturujeme-li text, jenž má být výsledkem našeho bádání v historickém fondu, musíme věnit citované pasáže pramene do tkáně významů tak, aby neilustrovaly pojednávané téma, ale aby byly nosným prvkem výstavby textu.

Klíčová slova:

česká vědecká terminologie, česká technická terminologie, filozofie jazyka, lingvistika, článek, český jazyk

Než se pustíme do příkladu jednoho z mnoha možných využití historického fondu (HF), pokusme se o široce pojatou definici. HF není ani pouhým rezervoárem pramenů potenciálních prací, ale na druhou stranu není ani setrvačně existujícím místem ochrany „kulturního dědictví“. Nesmí jimi být, pokud se má ukázat jeho skutečná hodnota. Co jí lze mínit? Skutečná hodnota historického fondu přece nespočívá v jeho čiré materialitě, tedy ve faktu jeho existence. K takové představě ovšem svádí jedna z jeho rolí, totiž konzervační funkce. Jenže jaký smysl by mělo konzervovat, když by takový soubor knih postrádal ty, kteří jediní mu mohou vtisknout smysl, tedy poučené či spíše poučující se uživatele? K čemu by byla taková izolovaná existence, pokud by nebyla vřazena do širších kulturních souvislostí? Knihovnický pohled na věc mnohdy bohužel tento izolacionistický přístup podporuje, či dokonce vytváří.

Knihovníci často produkují texty, jež jsou určené pouze jim jako úzké profesní skupině. Tento profesní narcismus souvisí s tím, že knihovny, a zejména fondy historické, bývají často kulturními ghety. Zapomíná se, že samotný atribut historický souvisí s tím, že se tyto soubory textů chápou v jejich historicitě. Tento přístup je plodem historismu 19. století a není žádnou samozřejmostí. Souvisí s chápáním světa jako proměnlivého celku, k němuž se člověk jako pobyt vztahuje. Problémem dnešních historických fondů na území ČR je na jedné straně to, že se příliš nadhodnocuje jejich konzervační funkce, tedy jejich pouhá existence, materialita, což souvisí i s digitalizací, která je nejhluběji motivována právě touto uchovávací tendencí, na druhé straně se zcela ignoruje to, co jim skutečně udílí smysl, tedy role aktivního prvku vědecké a jiné kultury. Tuto neblahou tendenci posiluje iluze, že samotná digitalizace představuje otevírání se fondů veřejnosti, ač se ve skutečnosti jedná jen o jednu z forem konzervování.

V 80. letech minulého století rozpojil bibliograf Donald Francis McKenzie radikálně vazbu mezi knihou a textem, když nově upoutal pozornost na *non-book texts*, tedy nejen na elektronická data, ale i na orálně konstruované texty, nevyšel vstříc digitalizaci, jako spíš nově pochopil strukturovanost textů tradičních. Navzdory jeho sociologii textů nejde o nové kategorie, jako spíše o nový přístup k textům jako takovým. I tradiční knižní, tištěné médium přece nese znaky orality. Už pouhé členění knižních textů na odstavce nebo označování kapitol názvy poukazuje na tuto latentní orality, tedy na přednesovost, „rétoričnost“ a podobně. Toto nové pojetí textů má však ještě závažnější důsledek v novém důrazu na způsob ustavování smyslu, na prvky, které často chápeme jako pouze formální či okrajové. Předností McKenzieho pojetí textu je to, že do ustavování smyslu zahrnuje nejen text samý, ale i vůči němu zdánlivě vnější prvky, jako například typografické uspořádání, ilustrace atd., jeho nedostatkem je však nedůsledné opuštění tradičního chápání textu jako lineárně odvíjeného dění. Smysl textu, tedy to, čemu Roman Ingarden říkal v rámci své fenomenologické literární vědy čtenářská „konkretizace“, se neděje lineárně, ale simultánně, v retenci, abychom použili Husserlovu terminologii, tedy v zadržování toho, co již víme, a v protenci, předjímání toho, co se dozvídáme právě z konkrétního textu. McKenzieho *spelling analysis*, tedy pravopisná analýza, ukazuje, nakolik v tomto bodě neopustil to, co se domníval opustit. Nicméně zisk jeho analytické bibliografie je velký, neboť nám umožňuje chápat vztah mezi formou média, například tištěné knihy, a smyslem, který je z něho schopen čtenář získat. K tomu, co je formou

spoluustavující smysl, totiž navíc patří nejen to, co je součástí média samého, ale i způsob jeho existence, například to, jak je médium distribuováno apod. Z toho vyplývá i možnost nových rolí, jichž se mohou knihovny budoucnosti ujmout, pokud se budou kriticky zamýšlet nad svou dosavadní činností. Tím spíše to platí o historických fondech, nemají-li se stát či zůstat ghety uvnitř ghett. Ukažme si na příkladě možného vytěžení historického fondu, konkrétně na práci o zrodu české vědecké a technické terminologie, překážky, jež se kladou autorovi při putování za jeho badatelským grálem, ale hlavně možnosti, jež se nabízejí při získávání smyslu textů.

Tento příspěvek je substitutem, za jehož příklad uvádějí ekonomové koupí palčáků místo prstových rukavic, tedy ještě nedokončenou knihu zde nahrazují náčrtem tématu, které je třeba patřičně rozvinout. Prstové rukavice jsou jistě lepší, ale nejsou-li k dispozici, musíme vystačit s palčáky. Téma tohoto obsahem i rozsahem skrovného příspěvku je však podobné jako téma proponované knihy – vazba vědeckého diskurzu na jazyk v širším slova smyslu, respektive otázka, zda vznikem české vědecké a technické terminologie skutečně došlo ke zrodu zcela nového pojmového arzenálu. Nejprve je však třeba se zamyslet nad metodami, jak získat prostředky ke zkoumání původnosti či nepůvodnosti české vědecké a technické terminologie, pokud je vůbec tato otázka rozhodnutelná.

Pracujeme-li tedy s konkrétním pramenem historického fondu, máme před sebou několikánásobnou překladovou operaci, neboť nejen převádíme z výchozího jazyka do cílového, ale pohybujeme se i v odlišných časech, rozdílných kulturách a zcela odlišných oborech. Jinými slovy, nikdy nejde jen o lingvistickou operaci, ale o převod z jedné diskurzivní roviny do druhé. Strukturujeme-li text, jenž má být výsledkem našeho bádání v historickém fondu, musíme včlenit citované pasáže pramene do tkáně významů tak, aby neilustrovaly pojednávané téma, ale aby byly nosným prvkem výstavby textu. Tento mnohohrstevný proces tlumočení ovšem není jedinou překážkou, se kterou se musíme vypořádat. Záleží nejen na míře našich znalostí pojednávaného tématu, nejen na naší jazykové kompetenci, ale také na tom, jakou máme, byť zcela implicitní, filozofii jazyka. Na tom, na čem zdánlivě záleží nejméně, totiž na filozofii jazyka, nakonec záleží nejvíce. Sdílime s Ferdinandem de Saussurem mínění, že „jazykový znak nespojuje věc se slovem, ale pojem s akustickým obrazem“, nebo spíše u jazyka inklinujeme k akcentování „specifičnosti a stabilnosti každého jazykového tvaru“, jak to činil Leonard Bloomfield? Můžeme se domnívat, že nemáme žádnou filozofii

jazyka, či dokonce že ji vůbec nepotřebujeme, ale o to více jsme pak nesvobodně závislí na přejaté a mnohonásobně zprostředkované implicitní představě o jazyce.

Jaký je význam pramene, který podrobujeme zkoumání, nezávisí jen na námi stanovených cílech bádání, ale i na struktuře významu samého pramene, respektive na tom, jak se dobereme jeho smyslu. V tom však tkví potíž. Budeme-li ignorovat známý Fregeho rozdíl mezi významem a smyslem, tedy mezi identitou Večernice a Jitřenky u významu a jejich rozdílem ve smyslu, pak význam totiž není samovolně se vynořující těžiště toho, co zkoumáme, a není to ani výsledek naší analýzy jazyka pramene. Nakolik mocné jsou pověry o jazyce, dokládá úsilí lingvistů vracet otázkám jazyka jejich složitost. André Martinet například bojoval proti chápání jazyka jako repertoáru, jak tomu říkal, tedy představě, že svět je „uspořádan do kategorií dokonale odlišených předmětů, z nichž každá bez výjimky dostává v jazyce nějaké označení“. S představou jazyka jako nomenklatury zase pro změnu zápasil Saussure. Vztah mezi označovanou věcí, signifikátem, a označujícím slovem, signifikantem, je daleko složitější a hlavně historicky nestabilní. Je složitou otázkou, zda ideovým zdrojem těchto nezdůvodněných mínění o jazyce je Platonův dialog Kratylos, jenž se považuje za první filozofii jazyka. Rovněž je nesnadné určit, zda je možno z tohoto dialogu odvodit, zda Platon zastával názorovou pozici, že jazyk se konstituuje φύσει, tedy „přírozeně“, či θέσει, tedy konvencí, dohodou, byť se více klonil k druhému pojetí. Myšlenková otevřenost tohoto dialogu včleňuje otázku původu a povahy jazyka do hlubší a širší otázky po povaze jsoucna samého. Zmínil jsem Kratylo proto, abych podtrhl nebezpečí zkoumání věcí, jako jsou například prameny, odtržené od toho, co je jim pozadím a co jim nakonec může udělovat smysl. Nyní je již zřejmější, že nestačí studovat prameny, aniž bychom zároveň nedospívali k nějaké filozofii jazyka a nakonec nejen jazyka. Jak může historik rozhodovat o relevanci toho, co dokáže vyčíst z historického pramene, jestliže si zároveň neklade otázky po mezích své kompetence a po ontologickém statutu toho, co zkoumá? To, že drtivá většina českých historiků tak nečiní, není amnestií pro ty, jimž to jejich profese ukládá, jsou-li schopni dostat její náročnosti.

V dialogu Kratylos najdeme předobraz mnoha pojetí jazyka. Například Hermogenovo tvrzení, že „pro každou věc je od přírody správné jméno“, je přesně tím pojetím jazyka jako nomenklatury, jež zmiňuje ve svém *Cours* Saussure. Účelem tohoto dialogu však není jednoznačně dospět k tomu, k čemu jednoznačně dospět nelze, protože i Sokrates nabádá Kratylo: „Nic lehce nepřijímat“.

Nacházíme se, jak říká v jiné souvislosti Carmine di Sante v knize o počátcích křesťanské liturgie, „v privilegované hermeneutické situaci“, když studujeme českou vědeckou terminologii v jejích počátcích? Zkoumáme-li například botanickou terminologii Bedřicha hraběte Berchtolda z Uherčic či bratrů Preslových, pak máme před sebou nikoli embryo deroucí se na svět, ale složitý organismus s dlouhou historií, jehož genomem se musíme prodrat až k jednotlivým sekvencím nukleotidových kyselin. V HF NTK máme například základní dílo *Flora Čechica = Kwětena česká* od Jana Svatopluka Presla, první české botanické názvosloví, které je třeba prozkoumat nejen z hlediska soustavy Carla Linné, jenž v díle *Systema naturae* vytvořil binomickou zoologickou a botanickou nomenklaturu, ale rovněž z hledisek čistě jazykových i řady jiných. Mýlili bychom se, kdybychom se domnívali, že Presl vytvářel slova motivován pouze jejich sémantikou. Právě naopak, lze se přesvědčit, že řada botanických termínů vznikla motivována slovtvorně, například afixací, připojováním předpon a přípon k již hotovým kmenům, protože slovtvorné ohledy ustoupily těm významotvorným. Čeština jako flexivní jazyk podle známé typologie Vladimíra Skaličky vytvářela i v obrozenecké době vhodné prostředí pro to, aby jazyk dosvědčil své hlavní charakteristiky. Sledujeme-li přemíru přípon a předpon při slovtvorbě Presla et alii, pak si klademe otázku, proč se při tvorbě nových slov ujala právě aglutinační tendence, skrytá v převaze té flexivní. Jak často přistihujeme Presla a spol. při hromadění afixů, když chce vytvořit nový výraz místo toho původního německého? Kolik latinismů a grécismů nalezneme u těchto jazykových puristů? A byli jimi vůbec? To jsou nesnadné, ale vzrušující otázky, jaké si bohužel nikdo nekladl. A zůstaneme-li u Skaličky, pak si musíme položit rovněž otázku, nakolik se germanismy prodraly nejen do českého lexika, ale i do syntaxe, protože při zkoumání zrodu české vědecké a technické terminologie nemůžeme a nesmíme zůstat jen na lexikální rovině. Nepromítla se dosud hegemonní němčina jako typicky izolační jazyk, dopustíme-li se tohoto hrubého zjednodušení, do českých větných konstrukcí? Nebo je to, čemu Josef Vachek říkal v *Češtině a obecný jazykozpyt* aktuální větné členění, skutečně výrazem přesouvání akcentů? Velmi lákavá je pak paralela mezi českou terminologií *in statu nascendi* a řečtinou s jejím hromaděním významu v jedné části slova, uvážíme-li, že například Wolfgang Schadewaldt odvozoval zrod filozofie právě ze samé struktury řečtiny. A podejme ještě lákavější hypotézu: Nechovala se čeština svými terminologickými neologismy jako jazyk, který přijal mimikry řečtiny, tohoto filozofického jazyka povýtce?

Odpověď, nakolik je zkoumaný korpus české vědecké či technické terminologie původní, z jakých vycházel předloh, jakým způsobem se utvářel, může přinést jenom celý soubor metod, tak komplexní, jak je jen v moci autora. Zmiňme jen jednu z nich, sice reduktivní, ale zato nesmírně účinnou. Distribuční analýzou jazyka, například Preslovy botanické terminologie, se můžeme domoci charakteristiky hláskových konfigurací, z čehož může vyplynout, nakolik se jednotlivé termíny řídily spíše onomatopoiou, tedy tvorbou slov motivovanou eufonicky, než vědeckou sémantikou. Jsme tedy u staré známé otázky, nakolik je jinak tak záslužná činnost poplatná i jiným než sémantickým úmyslům. Pomineme-li množství kalků, pochopitelně z němčiny, jako snadno usvědčující doklad částečné nepůvodnosti, důležitým zjištěním může být, že tvorba pojmů se neřídí jen vědeckými, ale i poetickými, eufonickými a jinými hledisky.

Přes lingvisticky založenou analýzu české vědecké a technické terminologie jen zdánlivě přistižené ve stavu zrodu by tedy bylo třeba se dopracovat až ke komplexně utvořenému pozadí vzniku této terminologie. Ernst Jünger nazval v knize *Na mramorových útesech* Linného dílo „jednou ze strážních věží, ze kterých duch přehlíží krajiny divokého růstu“. Bude třeba prozkoumat, jakou metaforu bychom mohli použít pro terminologické úsilí Presla či hraběte Berchtolda, abychom mohli lépe popsat tuto nepopsanou a neprobádanou oblast. Předběžně zvolme difamující oxymoron – neemancipovaná emancipace. Důkaz, že jazykové vědomí žádného národa či společnosti není *tabula rasa*, ale dokonce ani palimpsest, jehož spodní vrstvy sice prosvítají těmi čerstvě popsanými, nicméně neinterferují natolik, že by aktuální sdělení komolily. Ta hegemonní německá, latinská i řecká řeč však interferuje natolik do toho nového jazyka, jehož tvůrci se cítili být Prométhei, kteří přinesli českému národu oheň nové mluvy, že to nelze nevidět.

Vlastenečtí tvůrci české terminologie byli v zajetí nejen mnohdy neuvědomované filozofie jazyka, ale i v područí jakéhosi jimi samými nereflektovaného pojetí světa. Zkoumáme-li tedy tento terminologický korpus, jsme povinni přednostně zkoumat, v rámci jaké filozofie se tato tvorba pojmů odehrávala. Je tedy třeba přihlížet k vlivům tehdejších filozofií jazyka, k Herderovým dílům, k Humboldtovým spisům a řadě dalších. Teprve z tohoto komplexně konstruovaného hlediska se můžeme dobrat výsledků, které i tak poskytnou do budoucnosti nutnost nejen mnoha korektur, ale budou zdrojem i stále nových výzev a nezmapovaných hledisek.

Rád bych se však dotkl ještě jedné věci. Považoval jsem za nutné včlenit do textu o zrodu českého pojmosloví z ducha národní emancipace kapitolu o vzniku české filozofické terminologie, za jejíhož protagonistu lze považovat Antonína Marka. Ostatně Marek se nejen podílel na Jungmannově Slovníku česko-německém, ale stál i v pozadí terminologických snah Preslových a dalších. Na druhou stranu nebyl filozofem velikosti Bernarda Bolzana, zůstane-li v českém 19. století, byl-li jím vůbec. Jaké místo mu tedy přisoudit v dějinách české filozofie? Analyzovat Markovy neologické výstřelky typu mudrolibství = filozofie, myslověda = logika či zkumná matiznová čili látečná filosofie = metafyzika může být právem pokládáno za ztrátu času, neboť za lingvistickým úsilím „libušského jemnostpána“ není žádné filozofické zázemí. Nicméně mnohé z Markových slov užíváme dodnes: věda, předmět, poznávání, pravdivost. Spíše než analýza Markovy tvorby filozofických termínů se zde nabízí jako srovnání nesrovnatelně důsažnější výkon Boëthia, tohoto posledního Římana a prvního scholastika, jak ho nazval Martin Grabmann. Jeho zásluhou se z Aristotelovy οὐσία stala scholastická *substantia*. Tento přenos řeckého filozofického pojmosloví do latinského byl duchovní obdobou oblíbené středověké *translatio imperii* v oblasti politiky, a to takového dosahu, že nekomparovat tuto nesrovnatelnost se vznikem českého vědeckého lexika by bylo holým šilenstvím. Možno tedy považovat za zatížení textu, když autor považuje za nutné do něj vkomponovat i exkurz o tomto *translatio philosophiae*? Nebo je možno tuto metodu komparace vypustit bez újmy na komplexnosti výpovědi?

Jednou z mnoha hypotéz, jejichž položení lze jen těžko uniknout, je domněnka, zda nešlo víc než o zkoumání nových poloh jazyka o jeho držbu. Víc než o plavbu mořem mezi Skyllou němčiny a Charybdou latiny a řečtiny o *amor habendi*, o vlastnění jazyka. Nikoli náhodou se právě ve druhé polovině 19. století hovořilo tolik o národním jazykovém vlastnictví, o vlastní české terminologii, aniž by se reflektovalo, může-li se vlastnictví tak lehkomyslně přenášet na věci, které se vlastnění bytostně vzpírají. Jakou roli zde hrály Hegelovy Základy filozofie práva? Je legitimní zkoumání, nakolik bylo českým slovtvůrcům vlastní pojetí jazyka jako souboru věcí, jež si lze přivlastnit, nakolik zde tedy hrál roli proces reifikace, zvěčnění? Říká-li Hegel, že „vzetím v držbu dostává věc predikát, že je moje, a vůle má k věci pozitivní vztah“, nezakládá se zde identita, již se v té době říkalo národní? Hegel dále říká v tomto pojetí práva odvozeném důmyslně z vůle: „V této identitě je věc právě tak kladena jako něco negativního a má vůle je v tomto určení zvláštní.“

Právě spojení výrazů zvláštní a vůle možná osvětluje onen specifický postoj rodícího se, a budeme-li hodně ironičtí, pak použijeme známý Plessnerův termín „opozděného národa“. Pojetí jazyka jako inherentního jádra národa může mít tedy řadu zřidel.

Tento textový substitut, abychom se vrátili k ekonomické terminologii, mimochodem bezostyšný latinismus, neohrabané palčáky koupené místo elegantních prstových rukavic z jemné kůže, je jakýmsi závdavkem otázek, jež je třeba rozvinout mnohem spolehlivěji, invenčněji a šířeji v knize, jejíž obrysy jsou již příliš zřetelné na to, aby bylo možno se spokojit s tak kusým příspěvkem, jako je tento jen letmo naznačený pokus o exploataci historického fondu Národní technické knihovny.

ONE OF THE POSSIBLE DESCRIPTION OF THE HISTORICAL COLLECTION IN LANDSCAPE OF WILD GROWTH

Summary:

Sense of the historical collections is not determined only by work their librarians, but also by readers. One of the many possibilities of exploitation of the Historical Collection of the National technical library is book about development of Czech scientific and technical terminology. Donald Francis McKenzie focused on sociology of texts and split up books and texts. There is the book *Flora Čechica = Kwětena česká* by Jan Svatopluk Presl in the Historical Collection of National Technical Librar, that is exploited to research, how was created Czech scientific and technical nomenclature in the era of the Czech national revival. In order to could research development of Czech scientific and technical terminology, we must reach certain philosophy of language, too. As seen, there is very many approaches, how to use any historical collection.

Key words:

the Czech scientific and technical terminology, philosophy of language, article, Czech language